

Нигора ЮСУПОВА

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси доценти,
юридик фанлар доктори
nigora.jaloliddin.qizi@mail.ru

ХІІ АСРДА МОВАРОУННАХРДА ЯРАТИЛГАН ФИҚҲИЙ АСАРЛАР МОҲИЯТИ

ЗНАЧЕНИЕ ХАНАФИТСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НАПИСАННЫХ В ХІІ ВЕКЕ В МАВАРАННАХРЕ

THE SIGNIFICANCE OF KHANAFI MASTERPIECES WRITTEN IN THE 12TH CENTURY IN MAWARANNAHR

Аннотация: Мақола Мовароуннаҳрда ХІІ асрда яшаб ижод этган ханафий мазҳабининг беназир фақиҳлари Бурҳониддин Маргинаний, Ифтихоруддин Тохир ал-Бухорий, Алоуддин Самарқандий, Алоуддин ал-Косоний каби алломаларнинг илмий фаолияти таҳлил қилинган. Мақолада мазкур алломалар маишхур асарларининг тузилиши, услуби, боблари, мавзулари, оилавий муносабатлардаги қарашларида ифодасини топган умуминсоний қадриятлар, инсонпарварлик гоялари, ахлоқий тарбия тамойиллари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Фикҳ, фақиҳ, фатво, манба, қози, ҳужм чиқариш, шарҳ, Қуръон, Ҳадис.

Аннотация: Статья посвящена изучению научной деятельности великих ханафитских факихов ХІІ века в Мавараннахре, таких как Бурханиддин Маргинани, Ифтихоруддин Тохир ал-Бухари, Алоуддин Самарканди, Алоуддин ал-Косони. В статье проанализированы структура, методы и главы, темы известных произведений этих ученых. В статье также рассматриваются общечеловеческие ценности, идеи человеколюбия, особенности нравственного воспитания касающихся семейных взаимоотношений.

Ключевые слова: Исламское право, исламский правовед, фетва, источник, кади, вынесение решения, толкование, Коран, Хадисы.

Annotation: The article is devoted to the study of the scientific activities of the great Hanafi faqih of the

12th century in Mawarannahr, such as Burhaniddin Marginani, Iftikhoruddin Tohir al-Bukhari, Alouddin Samarkandi, Alouddin al-Kosoni. The article analyzes the structure, methods, chapters, themes of the famous works of these scientists. The article also examines the universal values and ideas of philanthropy, especially the oriental moral education set out relating to family relationships.

Key words: Islamic law, Islamic lawyer, fetwa, source, kazi, adjudication, interpretation, Qur'an and Hadiths.

КИРИШ

Ўзбекистон давлати ва ҳукукининг пойдевори – миллий давлатчилик таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкам бўлиб, кўп йиллик тарихга эга.

Кўҳна тарихга эга минтақамизнинг бой маданияти асрлар давомида илму-фан дарғалари бўлмиш аждодларимиз ижоди билан такомиллашди, бойиди ва тараққиётнинг юксак поғоналарига кўтарилиб, нафақат бизга, балки бутун башарият учун бебаҳо мерос бўлиб қолди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов бу ҳақда қуйидаги фикрни билдирган эди: “Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан қанча авлодларнинг маънавий руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда” [Каримов И., 1996:40-41].

Дарҳақиқат ҳақли таъкидлаганидек, “Ер юзида мусулмончилик пайдо бўлганидан буён асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида юзлаб олиму уламолар ислом ҳуқуқшунослиги билан машғул бўлиб келганлар”. Булар ўз буюк асарлари ва ҳуқуқий назариялари билан, ислом ҳуқуқи соҳаларини кенгайтириб берган ва фикҳ илмининг ҳар томонлама ривож топишига улкан ҳисса қўшган маворауннахрлик фақиҳлар эди.

Ўзбекистон фақиҳлари мужтаҳидлар давридан сўнг нафақат таҳриж ва таржийх даврларида, балки тақлид даврида ҳам ислом ҳуқуқшунослигини такомиллаштириш йўлида фахрланишга арзигулик илмий муваффақиятларга эришиб, калом ва ҳуқуқ соҳаларида янги фан ва мактабларга асос солиш билан бирга, янги ҳуқуқий назариялар яратганлар.

АСОСИЙ ҚИСМ

Маълумки XII асрда Марказий Осиё, жумладан, Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривож ва такомил учун таъсирчан омиллар юзага кела бошлади. Ушбу омиллардан бири, А. Мўминов таҳлилига кўра, бу даврда Қорахонийлар давлати қарор топиши натижасида “Мовароуннаҳрнинг Хуросон билан алоқалари заифлашиб, оёққа турган маҳаллий мактабларнинг мустақил ривожланишига асос яратилди. Марказий шаҳарларда автоном бошқарувнинг кучайиши уламо гуруҳлари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бу билан фикҳ нормаларини ҳаётга татбиқ этишга реал шароит яратилди. Бухоро ва Самарқандни ҳақиқий илм марказларига айлантирдилар. Бу шаҳарларда, Насаф, Марв, Фарғона фақиҳлари ҳам фаолият кўрсатдилар” [Мўминов А., 1999:42].

Турк тадқиқотчилари хулосаларига кўра, мазкур даврда 300 га яқин фақиҳ мавжуд бўлиб, 150 дан кўпроқ фикҳий (ҳуқуқий) асарлар, 20 та фатово (фатволар мажмуалари) ёзилиб, уларнинг асосий қисми 98% ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган.

Бу даврда яратилган бебаҳо асарларда янги катта ҳажмдаги маълумотларни ҳанафий фикҳининг анъанавий қобиғига киритиш 3 йўл билан амалга оширилди:

1) Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг “Зоҳир-ар-ривоя” даражасидаги асарларга шарҳлар ёзилди;

2) Фикҳ фани доирасида янги мустақил китоблар тузилди;

3) Аввалги давр ва замондош фақиҳларнинг фатволари тўпламларга йиғилди.

Бу соҳадаги ишларни умумлаштирувчи дарслик бўлиб Марғинонийнинг “Китоб ал-Ҳидоя фи шарҳ ал-Бидоя” асари пайдо бўлди [Мўминов А., 1999:42].

Бурҳониддин Марғинонийнинг қимматли ҳуқуқий асари “Ал-Ҳидоя” ўз ихчамлиги, мукамаллиги, ҳанафий мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари билан қиёсий услубда ўрганиб ҳар томонлама ёритганлиги учун ўзига хос катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Бурҳониддин Марғиноний ҳанафий мазҳабининг кенг доирасида сон-саноксиз ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш йўллари

топишга муваффақ бўлди. У тўғридан-тўғри мустақил суръатда ижтиҳод қилиш ваколатига эга бўлмаса ҳам, ўз илмий-ҳуқуқий асарларини яратишда қиёсдан (қиёси жалийдан), айниқса қиёснинг иккинчи тури бўлмиш “қиёси хафий” ёки “истихсон”дан, кенг кўламда фойдаланди [Тошқулов. Ж., Юсупова Н., Бекмирзаев И., Сарсенбоев О., Масаидов С., 2014:90]. Шунинг учун айрим олимлар Марғинонийни “ал-Мужтаҳид фил-мазҳаб”, яъни мазҳаб бўйича Мужтаҳид деб билганлар [Юсупова Н.Ж., Жўзжоний А.Ш., 2007:18].

Марғиноний фикрича, билим – уч манбадан ҳосил бўлади. Биринчиси, насс бўлиб, у шаръий ҳукм манбаи бўлмиш Қуръон оятлари ва Пайғамбар (с.а.в.) ҳадиси шарифларидир. Иккинчиси, ақл ва тафаккур, учинчиси, ҳис-туйғу (сезги) органларида ҳосил бўладиган маълумотлар бадийй, яъни ҳеч қандай далолатсиз қабул қилинадиган ҳисобланади.

Аллома “Ҳидоя”да фикҳий масалаларни ёритишда қиёсий услубдан фойдаланиб, турли мазҳаблардаги назарияларни бир-бири билан солиштиради. Аввал, Қуръон, сўнгра Суннага асосланади, ундан кейин ижмоъ ва қиёсга ўтади. Қиёс муаммони ҳал этишда ёрдам бермаса, истехсон (қиёси хафий)га ўтади. Ечими топилмаган ҳолатда урфу одатга таяниб хулоса чиқаради. Бурҳониддин Марғинонийнинг масалаларни ечишда ақлий манба сифатида қиёсга эътибор қаратиши ҳамда истехсон ва урфга таяниши ҳуқуқий муаммоларни ҳал этишда кенг имконият очиб беради. У ибодатлардан ташқари инсонларнинг амалий ҳаётига тегишли бўлган ҳуқуқий масалаларни, бошқа далиллар билан бирга, ушбу мезонлар билан ҳам баҳолайди. Мантикий таҳлилдан ўтказди. У истиқро (дедукция) ва илмий таҳлил (анализ)дан кенг фойдаланади. Ҳар бир масалани турли мазҳаблар орасида қиёсий услубда ўрганиб, хулоса чиқаради ва энг маъқул деб топган фикрини таҳлил охирида зикр этиб, уни устун қўяди. Шу сабабли “Ал-Ҳидоя” Ислом ҳуқуқининг фалсафий таҳлили деб аталса ҳам ўринли бўлади [Юсупова Н.Ж., Жўзжоний А.Ш., 2007:18].

“Ал-Ҳидоя” Марғинонийнинг шох асари бўлиб, Бурҳониддин Марғинонийнинг замондошлари машҳур фақиҳлар ҳам бун

этироф этишган. Бу ҳақда аллома ал-Хаддод: “Ҳидоя ҳам Куръон сингари ўздан илгариги шариат бўйича ёзилган китобларни этибордан қолдирди” [Мухаммад Абдулхай., 1394 х.й.:3], деган.

“Ҳидоя” асари узоқ 13 йил давомида ёзиб битказилди. Бунинг сабаби биринчидан, “Бидоятил-Мубтадий”га Имом Мухаммад аш-Шайбонийнинг “Ал-жомиъ ас-Сағир” ва ал-Қудурийнинг “Мухтасар” асарлари асос қилиб олинган бўлиб, “Бидоятул-мубтадий”га киритилган асосий ҳуқуқий масалаларга оид минглаб фаръий (жузъий) масалалар мавжуд эди. Улар орасида халқнинг амалий ҳаётига боғлиқ, ўз ечимини топмаган кўплаб муаммолар бор эди. Шу нуқтаи назардан ўша даврнинг ўзгарувчан шароитини синчиклаб ўрганиш, биринчи даражали муаммоларни иккинчи даражали муаммолардан ажратиб олиб, уларни ечиш йўллариини белгилаб бериш муаллифдан катта диққат-этибор, ҳар томонлама текшириш ва чуқур кузатишларни талаб қиларди.

Иккинчидан, Бурҳониддин Марғиноний фикр илми босиб ўтган олти даврнинг (Пайғамбар, саҳобалар, тобиъинлар, мужтаҳидлар, мухаррижлар ва муқаллид (тақлид этувчи)лар даврлари) бешинчи босқичи бўлмиш мухаррижлар (улардан илгари ўтган мужтаҳидлар ва буюк ҳуқуқшунос олимлар асарларига мурожаат қилиш орқали мазҳаб доирасида янги топилган мураккаб ҳуқуқий муаммоларнинг ечиш йўллариини топувчилар) даврида яшагани учун тўғридан-тўғри эркин ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас эди. Чунки IV ҳижрий аср бошларида (милодий X асрда) ҳеч ким ислом ҳуқуқи бўйича мустақил ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас, деган фикр бор эди. Ҳуқуқшунослик бўйича барча фаолият, буюк олимлар томонидан белгилаб берилган асосий қонун-қоидаларни изоҳлаш, тафсир этиш соҳасида бўлиши керак, деган назар мавжуд эди [Мажид Хаддурий., 1958:105]. Лекин Мухаммад Абдулхай Лакнавий ўзининг машҳур асари “Ал-Фавоид ал-баҳия”да ҳанафий мазҳаби олимларини олти гуруҳга бўлиб, Бурҳониддин Марғиноний ва ал-Қудурийни “асҳабут-таржийх”, яъни баъзи ривоятларни баъзиларига таржийх бериш (устун қўйиш) салоҳиятига эга олимлар қаторида зикр этган.

Мазкур шароитда Бурҳониддин Марғиноний олдида турли муаллифлар томонидан ёзилган кўп фатоволар (ҳуқуқий мажмуалар) бор эди. Уларда минглаб масалалар, айрим муайян муаммолар бўйича ўнлаб мулоҳазалар, ҳатто бир-бирига қарама-қарши назариялар мавжуд эди. Муаллиф назарда тутган ҳуқуқий масалани ёритиш учун, биринчидан, шариатнинг асосий манбалари, ундан кейин Абу Ҳанифа, Имом Молик, имом Шофийий, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, аш-Шайбонийнинг “Зоҳирур-ривоя” китоби, Абу Юсуфнинг “Китобул-хирож”, “Адабул-қозий”, “Абу Ҳанифа ва Ибн Абилайло орасидаги ихтилофлар”, “Авзоъий ва Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларига ёзилган раддия” китоблари, имом Зуфар асарлари, шунингдек, ислом ҳуқуқи турли соҳаларига оид сон-саноксиз китоб ва тўпламларни ўқиб чиқиб, уларда билдирилган фикр-мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, асосли ҳулосалар чиқариш керак эди [Юсупова Н.Ж., Жўзжоний А.Ш., 2007:22].

Албатта, энг ҳаётий ва зарур ривоятларни танлаб олиб, уларнинг тўғрилигини нақлий далиллар билан исботлаб, ақлий далиллар билан мустаҳкамлаш, мумтоз асарларнинг матн ва мазмунига чуқур кириб бориб, уларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш катта меҳнат ва изчил ишлашни талаб қиларди.

“Ҳидоя”нинг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда “Илмул-хулоф” (Қиёсий ҳуқуқшунослик) орқали белгилаб берилган қоидалар кенг кўламда назарда тутилади. Чунки Бурҳониддин Марғиноний ушбу фан соҳасида ҳам етук олим ва мутахассис ҳисобланган. Бурҳониддин Марғиноний “Ҳидоя”да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида фақат учта асосий мазҳаб (ҳанафий, моликий, шофъий мазҳаблари)гагина эмас, балки зоҳирий ва авзоъий мазҳабларига доир фикру мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда келтириб ўтади, ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдиради. Ушбу нуқтаи назардан “Ҳидоя” “Илмул Хилоф”ни кенг кўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва этиборли манба ҳисобланади. Ханбалий мазҳабига тегишли масалани “Ҳидоя” ва бошқа йирик фақиҳлар ёзган асарларга киритилмаганлигининг сабаби

шундаки, аҳли сунна фақиҳлари, ҳатто XII асргача, ханбалийларни фақиҳлар сифатида эмас, балки муҳаддислар сифатида тан олиб келганлар.

Шундай қилиб, Бурҳониддин Марғинович ёзган тўрт жилдлик “ал-Ҳидоя” китоби суннийлик йўналишида ҳанафий мазҳаби бўйича муҳим ва мукаммал ҳуқуқий асар сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб бобу фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг барча соҳаларини камраб олади. Бурҳониддин Марғинович мерос ҳуқуқини ўз китобига киритмаганининг сабаби шундаки, Имом Аъзам Абу Ҳанифа мерос муаммоларини махсус фан сифатида фикҳ илмидан ажратиб, уни “ал-Фароиз” деб атаган.

“Ҳидоя”нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж) га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, кул сақлаш муаммолари, ҳудуд жазолари (Аллоҳ томонидан белгиланган жазолар), халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчилик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалаларга, учинчи жилди муомалот турлари (фуқаролик ҳуқуқи) суд, суд жараёни, тўртинчи жилди эса деҳқончилик ва ер муаммолари, жиноят турлари, гувоҳлик ва бошқа кўплаб мавзуларга бағишланган.

XII асрлар ҳанафийлик мазҳабидаги энг кўп фикҳий асарлар ёзган ва ўша даврдаги фатволари билан машҳур бўлган яна бир беназир аллома Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад Бухорийдур [Кураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий., 1993:188; Лакнавий Муҳаммад Абдулхай ал-Ҳиндий., 1998:146]. Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад Бухорий томонидан ёзилган фатво асарлари Мовароуннаҳрда ёзилган ҳанафий мазҳабидаги энг мўътабар манбалардан ҳисобланади. Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад Бухорий гарчи умри давомида Бухоро, Марғилон ва Сарахсда яшаган бўлса-да, унинг асарлари кўплаб мусулмон мамлакатларида тан олинган. Шунингдек, аллома ёзган асарлар минтақага хос бўлган маҳаллий шарт-шароит ва урф-одатлардан келиб чиқиб яратилгани билан ҳам ажралиб туради.

Манбалар алломанинг учта асари ҳақида маълумот беради. Улар: “Китоб ан-нисоб”, “Хизанат ал-воқеъот” ва “Хулосат ал-фатово” асарларидир. Исмоил Поша Бағдодий алломанинг “Хизанат ал-фатово” асари ҳам борлигини айтиб ўтган [Исмоил Поша ал-Бағдодий., 1951:430].

Ҳожи Халифа ҳам ўзининг “Кашф аз-зунун” асарида: “Хизанат ал-фатово” асари - Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад ал-Бухорий ас-Сарахсий ал-ҳанафий қаламига мансуб асардир. У “Хулоса” соҳибидир. “Хизанат ал-фатово” мўътабар китоб бўлиб, жуда кам нусхада қолган” [Мустафо ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-ҳанафий аш-шаҳир би-Ҳожи Халифа., 1992:204]. - дейди.

Ифтихоруддин Тоҳир ал-Бухорийнинг ўзи “Хизанат ал-фатово” асари ҳақида ҳеч нарс айтмаган. Аллома “Китоб ан-нисоб”, “Хизанат ал-воқеъот” ва “Хулосат ал-фатово” асарини зикр қилган ҳолос [Ифтихоруддин Тоҳир ибн Абдуррашид ал-Бухорий., 1077 х.,:7]. Шунинг учун алломанинг “Хизанат ал-фатово” асари борлиги муаммолигича қолмоқда.

Ифтихоруддин Тоҳир ал-Бухорийнинг “Хулосат ал-фатово” асари “Китоб ан-нисоб” ва “Хизанат ал-воқеъот” китобларининг мухтасар шаклдаги нусхаси ҳисобланади.

Аллома асарни ёзишда ўзига хос услубдан фойдаланган. Асарни китобларга, китобларни фаслларга ва ҳеч бир асарда кузатилмаган жинс иборасини ишлатиб, фаслларни жинсларга, жинсларни эса навларга бўлган. Ҳар бир китоб муқаддимасида китобда қандай масалалар ёритилгани, нечта фаслдан иборатлиги, қайси фаслда қайси мавзулар кўтарилгани, фасллардаги жинсларда қайси масалалар ёритилгани ҳақида батафсил баён этилган.

Китобнинг боблари ёзилиш тартиби умумий ҳанафий фикҳ китобларидан фарқли тарзда тартибланган. Улар қуйидагича тартибда: “Таҳорат китоби” билан бошланиб, “Шуфъа (Имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи) китоби” билан якунланган.

Умумий ҳанафий фикҳ китоблари тартиби эса аксар ҳолатларда “Таҳорат китоби”дан бошланиб, “Фароиз китоби”да якун топади.

“Хулосат ал-фатово” асарида Ироқ, Балх, Бухоро, Самарканд, Марғилон, Сарахс

уламоларининг ва бошқа бир қанча шаҳарлар фақиҳларининг минтақага хос бўлган маҳаллий шарт-шароитларини, урф-одатларини эътиборга олган ҳолда айтган сўзлари, чиқарган ҳукмлари, берган фатволарини ҳам келтириб ўтилади.

Ифтихоруддин Тоҳир Бухорийнинг “Хулосат ал-фатово” асари ислом ҳуқуқшунослиги тарихида муҳим манба ҳисобланиб, унинг ҳанафий таълимоти илмий, назарий ва амалий ривожига тутган ўрни нафақат Марказий Осиё, балки бутун мусулмон олами ҳуқуқшунослигидаги катта ютуқлардан бири эканлигидан дарак беради. Негаки, ушбу асар кейинги даврларда яратилган ҳанафий мазҳабидаги фикҳий асарлар учун манба вазифасини ўтаган.

Алломанинг бу асари “фатво” бобида ёзилган энг йирик ва ишончли манбалардан биридир. Асар аллома яшаган даврдан то ўтган асрнинг биринчи чорагигача фақиҳларнинг, қозиларнинг, муфтийларнинг амалий фаолиятида муҳим манба сифатида қўлланилган. Ўша давр кутубхоналарида албатта бу асар нусхалари доимо бўлган ва ҳуқуққа оид жуда кўп масалаларга кизиқувчилар ушбу асардан жавоб топганлар. Фақиҳлар бирор масала ҳукмида мунозарага борган пайтларида “Хулоса”да жавоби шундай экан дейилса, бирор фақиҳ унга раддия билдирмасдан бир овоздан ўша ҳукми қабул қилган. Шу боис ушбу асар ҳозирги кунда ҳам ислом ҳуқуқи йўналишида изланишлар олиб бораётган тадқиқотчиларни ўзига жалб этмоқда.

Муаллифнинг “Хулосат ал-фатово” асари бизгача етиб келган бўлиб, ҳозирги кунда мусулмон мамлакатлари кутубхоналарида ва юртимиз кутубхоналарида турли асрларга тегишли қадимий нусхалари сақланмоқда. Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академиясининг Қўлёзмалар фондида Инв. № Р: 8868, 6505, 8427 ва жами асарнинг ўн саккизта арабча қўлёзма нусхаси мавжуд. Уларнинг айримлари бир жилдли, айримлари эса икки жилддан иборат бўлиб, иккала жилд ҳам битта китобда жамланган.

Ифтихоруддин Тоҳир Бухорий мазҳаб соҳибларидан ҳеч қандай бир нассиз масалаларни истинбод қиладиган мужтаҳид уламоларнинг учинчи табақасидан ҳисобланади. Ҳанафий мазҳаби мужтаҳидлари номи зикр қилинганда шундай дейилади: “ал-Хассоф, ат-Таҳовий, ал-

Кархий, Шамс ал-аймма ал-Ҳалвоний, Шамс ал-аймма ас-Сарахсий, Фаҳрул-ислом Баздавий, Бурҳониддин Маҳмуд ибн ас-Содр соҳиб “аз-Заҳира” вал — “Муҳит” ва Шайх Тоҳир ибн Аҳмад соҳибу “Хулосат ал-фатово”, Фаҳриддин Қозихон, Ибн Хумом ва бу каби фақиҳларга усул масаласида бўлсин ва фуруъ масаласида бўлсин бошқа олимлар хилоф чиқишга қодир эмаслар. Лекин улар у ҳақда насс келмаган масалалар борасидаги ҳукмларни усул ва қоидаларига таяниб чиқара оладиган олимлардир” [Муҳаммад Амим ал-Эҳсон ал-Мужадидий ал-Баркатий ал-Ҳанафий. 1407:568].

Ифтихоруддин Тоҳир Бухорий илмий даражасига ўз фикрини айтган фақиҳ Ибн Обидин шундай дейди: “Хулоса”нинг муаллифи ишонилиши лозим бўлган олимларнинг энг улуғларидандир. Шунинг учун унинг айтган сўзига, келтирган нақлига амал қилиб эргашишлик вожиб бўлади. Уламоларнинг Ифтихоруддин Тоҳир Бухорийга бўлган ишончи шу даражада кучайдики, фикҳий масалаларда унинг сўзларига амал қиладиган бўлишди” [Саййид Муҳаммад Амин Обидин ибн Саййид Умар Обидин ибн Абдулазиз ад-Димашқий ал-Ҳанафий. 1386:38].

Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг яна бир йирик алломалари Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (в. 1145 й.) ҳамда Алоуддин алКосоний (в. 1191 й.)лардур.

Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий фикҳ илмини Абул-Маин Макхулий ва Садрул-ислом Абул-Юср Баздавийдан ўрганиб ўз даврининг буюк алломаси сифатида тан олинган ва ҳанафий ҳуқуқшунослиги тараққиётига муҳим ҳисса қўшиб келган. У ёзган “Тухфатул-фуқаҳо” номли китоб Ҳанафий фикҳи бўйича катта эътиборга эга бўлиб, унинг устидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Алоуддин Самарқандий фикҳ илмидан ташқари калом илми бўйича ҳам ҳанафий мазҳабининг йирик вакилларида бири сифатида имом Абу Мансур Мотуридийнинг издоши ва таълимотининг тарқатувчиси бўлган.

Манбаларда ёзилишича, Фотима исми қизи бўлиб, у фатво бериш ваколатига эга олима, фикҳ соҳасида отаси билан ҳамкорлик қилиб келган [Юсупова Н.Ж. 2011:28].

Алоуддин асСамарқандий ва унинг қизи Фотима бинт Муҳаммад яшаган давр XI асрнинг

2-ярми ва XII асрнинг 1-ярмига тўғри келади. Бу даврда Мовароуннаҳрда турли мазҳаблар вакиллари, хусусан ҳанафийшофеъийлар ўртасида зиддиятлар кучайиб кетган эди.

Алоуддин асСамарқандий ва Фотима бинт Муҳаммад ҳақида бизгача етиб келган дастлабки маълумотлар асосан асСамарқандийнинг шогирдлари – Алоуддин алКосонийнинг “Бадои” асари муқаддимасида ва асСамъоний (в. 1167 й.)нинг “Китоб алансоб” асарида учрайди. Яна ҳанафийлик мазҳаби оид табақот китобларида ҳам маълумотлар қисқа тартибда берилган. Масалан: Ибн Қутлубуғо, Тошкўпризода, Кафавий, Ҳожи Халифа, Лакнавий.

Фотима бинт Муҳаммад асСамарқандий (в. 1191 й.дан олдин)га отаси ёшлик чоғларидан қироат, араб наҳви, фикҳдан дарс берган. У отасидан фикҳ илмини ўрганиб буюк фақиҳа-олима даражасига етишади. “Бу аёл фикҳ илмида шундай маҳорат касб этдики, - дейилади манбаларда, - отасининг чиқарган фатволарида унинг ҳам муҳр ва имзоси қўйиладиган бўлди” [Қураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. 1913:278279, Тошкўпризода Аҳмад ибн Мустафо. 1905:136137, Лакнавий Муҳаммад Абдулҳай ал-Ҳиндий. 1906:158]. У отасининг машҳур “Тухфатул фуқаҳо” асарини ёддан билган. Лекин минг афсусларки, бизгача етиб келган маълумотларга кўра унинг бирон бир асари борлиги маълум эмас.

Фотима бинт Муҳаммаднинг умр йўлдоши Қорахонийлар даврининг энг буюк фақиҳларидан бири, “Сайхун (Сирдарё)нинг шимоли – Фарғонада, ашШошнинг орқасида жойлашган Косон” номли йирик шаҳарга нисбат берилган АлКосоний – Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмаддир [Лакнавий Муҳаммад Абдулҳай ал-Ҳиндий. 1906:53, Қураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абулвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. 1913:244].

Алоуддин Муҳаммаднинг шогирди ва куёви, Қорахонийлар даврининг буюк фақиҳи имом Абу Бакр ибн Масъуд ал-Косоний ўз устозининг “Тухфатул-фуқаҳо” (фақиҳлар тухфаси) номли китоби устидан “Бадоиъус-саноиъ, фи тартибиш-шароиъ” номли уч жилдлик шарҳ ёзган [Мустафо ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-Ҳанафий аш-шаҳир би-ҳожи Халифа. 1965:294].

АлКосонийнинг ушбу машҳур асари 1327-1328 й. Қоҳирада IVII жилд ҳолида чоп этилган. Нафақат ислом оламида, балки ғарб олимлари орасида ҳам жуда машҳур бўлган бу фикҳий асар ҳозирда ҳам ўз қийматини йўқотмаган.

Таҳлилларимиздан кўриниб турибдики, ҳанафий мазҳаби Мовароуннаҳр ҳудудида кенг тарқалган бўлиб, мазҳабнинг жуда кўп йирик ва салоҳиятли вакиллари ва имомлари, ҳам эътиқод соҳасида, ҳам ҳуқуқ соҳасида камолот даражасига етишганлар. Улар ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий, ақидавий асосларини ташкил этувчи Абу Ҳанифа асарлари ва унинг иктидорли шогирдлари Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Абу Юсуф қаламига мансуб “Зоҳирур-ривоя” китоблари, “Китобул-хирож” каби фикҳий асарларга асосланган ҳолда, ниҳоят муҳим ҳуқуқий асарлар яратиб, мазҳабнинг ривожига ва гуллаб-яшнашига муносиб ҳисса қўшиб келганлар. Масалан, Мовароуннаҳрнинг буюк фақиҳларидан саккизтаси “ал-Мабсут” номи билан фикҳ илми соҳасида илмий асарлар ёзган. Улардан Фаҳрул-ислом Ал-Баздавий Мабсути 11 жилдлик, шайхул-ислом Муҳаммад ибн Ҳусайн ал-Бухорий ал-Ҳанафий Мабсути ва Шамсул-аймма ас-Сарахсий Мабсути 15 жилдлик бўлган. Ушбу асарлар ислом ҳуқуқининг барча соҳалари жумладан, оила ва никоҳ, жиноят, мулк муносабатлар, халқаро ҳуқуқ каби кўплаб масалаларни қамраб олган бебаҳо мерос ҳисобланади.

ХУЛОСА

Жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида ўзбек халқи маънавиятини, жумладан диний саводхонлигини соғломлаштириш жараёнида ислом ҳуқуқининг юқорида санаб ўтилган соҳаларини айниқса, оилавий муносабатларга оид қоидаларини илмий таҳлил қилиш ижтимоий заруриятга айланмоқда. Чунки, исломда оилавий муносабатларга оид нормаларнинг ижтимоий моҳиятини тадқиқ этиш ва ҳозирги кунда илдиз отиб бораётган фундаменталистик оқимларнинг оилавий муносабатлардаги қарашларининг мутлақо нотўғри эканини ҳамда унинг ижтимоий салбий оқибатларини илмий таҳлил қилиш амалий жиҳатдан ўта муҳимдир.

Қуръон оятлари ва ҳадисларда белгилаб берилган, шунингдек, юқорида таҳлил этган фақиҳларимиз асарларида баён қилинган оилавий муносабатларга оид адолат, бурч, мажбурият каби тушунчалар, эр-хотин, ота-она ва болалар ҳамда қариндошлар ўртасидаги муносабатлар, умуминсоний ахлоқ кадриятларидан келиб чиққан асосий талаблар тоталитар тузум ҳукмронлик қилган даврларда бузиб талқин қилинган.

Шу боис, ислом ҳуқуқи нормаларида оилавий муносабатларнинг умумижтимоий жиҳатлари, ижтимоий-тарихий негизларини, унинг маданий-маънавий, ҳуқуқий хусусиятларини, исломнинг асосий манбалари, классик фикҳий китоблар, жумладан юртимиздан етишиб чиққан алломалардан XII асрда ёзилган Фаҳруддин Қозихоннинг “Фатавои Қозихон”, Бурҳониддин Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя”, Алоуддин ас-Самарқандийнинг “Тухфат ул-фуқаҳо”, Ифтихоруддин Тоҳур ал-Бухорийнинг “Ҳулосат ул-фатаво”, Абул Қосим ас-Самарқандийнинг “Ал-фиҳқ ан-Нафиъ”, Алоуддин Косонийнинг “Бадоиъ ус-саноиъ фи тартибиш-шароиъ” каби асарлари асосида илмий тадқиқ этиш, одат ҳуқуқи билан қиёсий ўрганиш диний-сиёсий ғоявий курашлар кетаётган ҳозирги кун учун ўта аҳамиятлидир. Чунки ислом ҳуқуқи ҳозирги кунда одат ҳуқуқининг бир тури сифатида қаралмоқда экан, унинг халққа таъсир даражасининг чуқур эканлиги барчага маълум [Yusupova N., 2020:36-48].

Мовароуннаҳрда минг йилдан ортиқ давр мобайнида ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда асосий мавқени эгаллаб келган Шариат-фикҳ қонунларида никоҳни қайд қилиш ва уни бекор қилиш, эр-хотин, ота-она ва фарзандлар, васийлар ва ҳомийлар билан васийликка олинганлар ўртасидаги ўзаро ҳуқуқий муносабатлар, мажбуриятлар ва уларнинг ижросини таъминлаш кафолатлари билан боғлиқ муносабатлар ҳақидаги қоидалар ҳар тамонлама, мукаммал тартибга солинган. Фақиҳлар ўз асарларида айрим ҳуқуқий нормаларни маҳаллий шароит билан мувофиқлаштиришга ҳам интилганлар.

Мовароуннаҳрлик олимлар асарларида оилавий муносабатлар масаласи ўрганилганда

ижтимоийҳуқуқий жиҳатдан ёндашиш зарур. Чунки ўз вақтида алломаларимиз ҳам ўз асарларида ислом ҳуқуқида оиланинг ижтимоий-ҳуқуқий аҳволини, оилавий муносабатларнинг шаклланиши ва мустаҳкамлаш асосларини ёритишга ҳаракат қилганлар.

Ушбу фикрлардан хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, XII асрда исломий илмларни ҳар томонлама ривожлантириб, ўзларидан мўътабар асарлар қолдирган етук алломаларимиз меросини ўрганиш тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Чунки Бурҳониддин Марғиноний, Ифтихоруддин Тоҳир ал-Бухорий, Фаҳруддин Қозихон, Алоуддин Самарқандий, Алоуддин Косоний, каби яна кўплаб алломалар мероси ислом ҳуқуқшунослиги тарихида муҳим манбалар ҳисобланиб, уларнинг ҳанафий таълимоти илмий, назарий ва амалий ривожда тутган ўрни нафақат Марказий Осиё, балки бутун мусулмон олами ҳуқуқшунослигидаги катта ютуқлардан ҳисобланади. Негаки, бу даврда яратилган илмий мерос кейинги даврларда яратилган ҳанафий мазҳабидаги фикҳий асарлар учун манба вазифасини ўтаган, ҳаттоки, ўтган асрнинг биринчи чорагигача фақиҳларнинг, қозиларнинг, муфтийларнинг амалий фаолиятида муҳим манбалар сифатида қўлланилган. Чунки ҳанафий мазҳаби хулосаларига асосланган бу асарлардаги қоидалар ҳам шу мазҳаб қонунлари каби нисбатан юмшоқроқ ва қулайроқлиги, халқларнинг маҳаллий анъаналари эътиборга олинганлиги сабабли, улар аксарият мусулмон мамлакатларида кенг ёйилган, чунончи қозилар муомала муносабатларидан келиб чиқадиган (фуқаролик, никоҳ, оила) ва бошқа низоли ишларни кўриб ҳал этишда шу манбалардан унумли фойдаланишган [Yusupova N., 2018:301].

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ал-Ҳидоя. Т. 3-4. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1990. – 632 б.
2. Ифтихоруддин Тоҳир ибн Абдуррашид ал-Бухорий. Хулосат ал-фатова. Туркия. Истамбул муфтийлиги кутубхонаси. Фикҳ бўлими // Қўлёзма. Инв. № 140. 1077 х., – Б. 7.
3. Исмоил Поша ал-Бағдодий. Ҳадият ал-орифин ли-асмо ал-муаллифин ва осор ал-мусаннифин. – Истанбул: 1951. – Ж. 1. – Б. 430.

4. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. - Т., Ўзбекистон, 1996. – Б. 40-41.
5. Комилов М. Мовароуннахрда фикҳ илмининг ривож ва факих Алоуддин Самарқандий. – Тошкент: Истиқлол, 2006. – 208 б.
6. Лакнавий, Муҳаммад Абдулхай ал-Ҳиндий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожум ал-ҳанафия. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-исламия, 1998. – Б. 146.
7. Лакнавий, Муҳаммад Абдулхай ал-Ҳиндий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожум ал-ҳанафия. – Қоҳира, 1906. – Б. 158.
8. Мажид Хаддурий, Херберт Лебисни. Исломда ҳуқуқ. – Техрон-Нью Йорк, 1958. – Б 105.
9. Мўминов А. Мовароуннахр уламолари: ҳанафийлар // Шарқшунослик. №9 /1999. – Б. 42.
10. Муҳаммад Абдулхай. Ҳидоя муқаддимаси сифатида ёзилган рисола. Лакхнау: 1394 х.й. – Б. 3.
11. Муҳаммад Амим ал-Эҳсон ал-Мужадидий ал-Баркатий ал-Ҳанафий. Қоваид ал-фикҳ. - Карачи. 1-нашр. 1407 х. I ж. – Б. 568.
12. Мустафо ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-ҳанафий аш-шаҳир би-Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асмо ал-кутуб ва-л-фунун. Байрут: “Дор ал-кутуб ал-илмийа”, 1992. 1 ж. – Б. 204.
13. Мустафо ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-Ҳанафий аш-шаҳир би-ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асмо ал-кутуб ва-л-фунун. Истамбул. АлОлам. I ж. – Б. 294.
14. Саидов А.Х. Бурҳониддин Марғиноний – буюк ҳуқуқшунос. – Тошкент: Мир экономика и права, 1997.
15. Саййид Муҳаммад Амин Обидин ибн Саййид Умар Обидин ибн Абдулазиз ад-Димашқий ал-Ҳанафий. Ҳошият Радд ал-мухтор ала-д-Дуррил-мухтор шарҳ танвирул-абсор. 2-нашр. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1386 х. VI ж. – Б. 38
16. Тошқулов Ж., Юсупова Н., Бекмирзаев И., Сарсенбоев О., Масаидов С. Ислом ҳуқуқшунослиги. Ўқув кўлланма. – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – Б. 90.
17. Тошқўпризода Аҳмад ибн Мустафо. Мифтоҳ ас-саода ва мисбоҳ ас-сийода. – Ж. II. – Хайдаробод, 1905. – Б. 136137.
18. Фахруддин Абулмахофир Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий. Фатовои Қозихон. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинаси. Тошбосма нусха. Инв. № 123.
19. Юсупова Н.Ж., Жўзжоний А.Ш. Бурҳониддин Марғиноний: Ҳаёти ва илмий мероси. – Т.: “Академия”, 2007. – Б. 17.
20. Юсупова Н.Ж. Самарқандлик буюк олима // “Ҳидоят” журнали. – Тошкент, 2011. – №1. – Б 28.
21. Қураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-мудийа фи табақот ал-ҳанафия. – Ж. 1 / Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Хулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. – Б. 188.
22. Қураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-мудийа фи табақот ал-ҳанафия. Хайдаробод, 1913. II ж. – Б. 278279.
23. Yusupova N. (2018). Specific Features of Family Relations in Islamic Law // The article was written for the bulletin “Russia and the Moslem World”. Russia and the moslem world, (3 (301)).
24. Yusupova N. (2020). Important Terms And Conditions Of Marriage Agreement In Islamic Law. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(11), 36-48.